

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 321:37.014.5:355.02(470)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.38.4>

ВОЄНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В РФ: ЗАГРОЗИ ТА НАСЛІДКИ

MILITARIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN RUSSIA: THREATS AND CONSEQUENCES

Лисянський П.Л.,

*доктор філософії з політичних наук,
директор організації**Громадська організація «Інститут стратегічних досліджень та безпеки»*

У статті проаналізовано етапи реформування та тенденції розвитку територіального публічного управління в російській федерації, з особливим акцентом на процес воєнізації освітньої системи. Розглянуто основні аспекти інтеграції військових дисциплін в освітні програми загальноосвітніх шкіл, коледжів та університетів, а також вплив цих змін на молодь та суспільство загалом.

Воєнізація освіти є складовою частиною широкомасштабної державної політики, спрямованої на підвищення обороноздатності країни та патріотичного виховання населення. Вона включає введення курсів з військової підготовки, навчання основам оборони та безпеки, проведення військово-спортивних заходів, а також створення спеціалізованих кадетських класів і шкіл. Цей процес супроводжується значним збільшенням фінансування з боку держави, а також активним залученням військових структур до освітнього процесу.

Проаналізовано потенційні загрози та негативні наслідки цієї тенденції. Однією з головних загроз є формування милітаризованої свідомості в молоді, що може призвести до зниження критичного мислення, підвищення агресивності та схильності до радикальних ідеологій [15]. Крім того, воєнізація освіти може призвести до зниження рівня загальноосвітньої підготовки через зменшення часу, відведеного на інші дисципліни.

Вплив воєнізації освіти на суспільство розглядається через призму соціальних та психологічних аспектів. Підкреслено, що надмірна увага до військової підготовки може сприяти поляризації суспільства, зростанню соціальної напруги та конфліктів між різними групами населення. Акцентовано на впливі цих змін на дітей та підлітків, які знаходяться у вразливому віці та можуть бути особливо сприйнятливими до ідеологічного впливу.

У статті також проаналізовано історичні прецеденти воєнізації освіти в інших країнах, зокрема в Німеччині та Японії, та зроблено висновки про можливі сценарії розвитку подій у російській федерації. На основі проведеного аналізу запропоновано рекомендації щодо зменшення негативних наслідків воєнізації освітнього процесу, а також заходи, спрямовані на збалансування військової підготовки та загальноосвітніх дисциплін.

Ключові слова: воєнізація освіти, патріотичне виховання, військова підготовка, соціальна напруга, критичне мислення.

The article analyzes the stages of reform and development trends of territorial public administration in the Russian Federation, with a special emphasis on the process of militarization of the educational system. The main aspects of the integration of military disciplines and training into the curricula of secondary schools, colleges and universities, as well as the impact of these changes on youth and society as a whole, are considered.

The militarization of education is an integral part of a large-scale state policy aimed at increasing the country's defense capability and patriotic education of the population. It includes the introduction of military training courses, training in the basics of defense and security, holding military sports events, as well as the creation of specialized cadet classes and schools. This process is accompanied by a significant increase in funding from the state, as well as the active involvement of military structures in the educational process.

Potential threats and negative consequences of this trend are analyzed. One of the main threats is the formation of a militarized consciousness among young people, which can lead to a decrease in critical thinking, an increase in aggressiveness and susceptibility to radical ideologies. In addition, the militarization of education can lead to a decrease in the level of general education due to the reduction of time allocated to other subjects.

The impact of the militarization of education on society is considered through the prism of social and psychological aspects. It is emphasized that excessive attention to military training can contribute to the polarization of society, the growth of social tension and conflicts between different population groups. Particular attention is paid to the impact of these changes on children and adolescents, who are at a vulnerable age and may be particularly susceptible to ideological influence.

The article also analyzes the historical precedents of the militarization of education in other countries, in particular in Germany and Japan, and draws conclusions about possible scenarios of the development of events in the Russian

Federation. Based on the analysis, recommendations are offered to reduce the negative consequences of the militarization of the educational process, as well as measures aimed at balancing military training and general education disciplines.

Key words: militarization of education, patriotic education, military training, social tension, critical thinking.

Постановка проблеми. Проблема воєнізації освітнього процесу в Російській Федерації є актуальною в умовах зростання військових загроз та необхідності підвищення обороноздатності країни. Однак інтеграція військових дисциплін в освітні програми має значні соціальні, психологічні та освітні наслідки, які потребують детального аналізу. У статті висвітлено проблему інформаційного впливу, що здійснюється з боку Росії на українських дітей в закладах освіти з метою деморалізації, винищення народної свідомості та дестабілізації внутрішньої ситуації в українських закладах освіти [3-5].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз методів зовнішнього інформаційного впливу на школярів з боку російської федерації через освіту. Основними завданнями дослідження є:

- 1) Ідентифікація основних методів інформаційного та освітнього впливу;
- 2) вивчення впливу цих методів на морально-психологічний стан дітей;

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова література з питання мілітаризації освіти досліджується з різних аспектів [1-20]. Роботи багатьох авторів присвячено аналізу історичних прецедентів воєнізації освіти в Німеччині та Японії, а також впливу цих процесів на суспільство [19-20]. У сучасних дослідженнях російських учених висвітлюються тенденції інтеграції військової підготовки в освітні програми шкіл і закладів вищої освіти, зокрема через введення кадетських класів та проведення військово-спортивних заходів [5, 16, 10]. Однак питання довгострокових соціальних та психологічних наслідків цих процесів залишаються недостатньо вивченими. Проаналізовано наукові роботи, які розглядають аспекти інформаційної війни та психологічного впливу на військових через електронні засоби комунікації, вивчено дослідження, що описують методи ведення інформаційної війни та їх ефективність в умовах сучасного конфлікту.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявні дослідження, залишаються невирішеними питання впливу воєнізації освіти на формування критичного мислення серед молоді, зниження рівня загальної освіти через переважає військових дисциплін, а також можливі негативні соціальні наслідки, як-от зростання агресивності та соціальної напруги.

Виклад основного матеріалу дослідження. Воєнізація освіти в Росії включає введення курсів з основ військової підготовки, навчання основам оборони та безпеки, організацію військово-спор-

тивних заходів та створення кадетських класів. Позитивним аспектом цих заходів є підвищення рівня фізичної підготовки молоді, розвиток дисципліни та організованості. Однак негативні наслідки включають формування мілітаризованої свідомості, підвищення рівня агресивності та зниження здатності до критичного мислення [4]. Соціальні наслідки воєнізації освіти включають можливе зростання соціальної напруги та конфліктів між різними групами населення. Крім того, зменшення часу на вивчення загальноосвітніх дисциплін може призвести до зниження рівня освіти та обмеження можливостей молоді для професійного розвитку в цивільних галузях [6]. Нате-пер існує ряд досліджень, присвячених вивченню процесів мілітаризації освіти в різних країнах, включаючи Росію. Зокрема, роботи багатьох авторів акцентують увагу на історичних прецедентах, як-от воєнізація освіти в Німеччині під час Другої світової війни або в Японії в період імператорського правління. Останні публікації висвітлюють сучасні тенденції впровадження військової підготовки в освітні програми російських шкіл і ЗВО, а також аналізують їх наслідки для молоді. Воєнізація освітнього процесу в Російській Федерації є актуальною проблемою, що виникає на тлі зростання військових загроз і необхідності підвищення обороноздатності країни. Це явище пов'язане з потребою держави в патріотичному вихованні молоді, підготовленні її до можливих військових конфліктів, а також формуванні національної ідентичності та лояльності до держави [5]. Однак інтеграція військових дисциплін у систему освіти має значні соціальні, психологічні та освітні наслідки, які потребують детального аналізу та обґрунтованих наукових досліджень. Попри значну кількість досліджень, залишаються не досить розробленими питання впливу воєнізації освіти на соціальну психологію молоді, формування критичного мислення та загальну освітню підготовку, також бракує комплексного аналізу довгострокових наслідків для суспільства та держави загалом. Військові дисципліни включені в освітні програми на всіх рівнях освіти в Росії. Сюди входить запровадження обов'язкових курсів з основ військової підготовки, підготовки з основ оборони та безпеки, а також організації військово-спортивних заходів. Зростання агресивності та зниження критичності може бути спричинено формуванням мілітаризованої свідомості молоді []. Скорочення часу на вивчення загальноосвітніх дисциплін може негативно позначитися на рівні освіти загалом. Одним із соціальних наслідків мілітаризації є зростання соціальної напруги та

потенціалу конфліктів. Російська Федерація використовує освіту на тимчасово окупованих територіях для поширення своєї пропаганди. Використання цього та інших методів для розриву зв'язку українських дітей з рідною державою окупанти робили свідомо, адже така практика використовується Росією зараз у Донеччині та Луганщині [7]. Усі дії країни-окупанта, як на окупованих територіях, так і поза ними, спрямовано на знищення української ідентичності та поширення російської нав'язаної влади: примусовий перехід на російську мову, асиміляція російських звичаїв, прийняття культури. Загалом, знищення освіти на окупованих територіях за «кримським сценарієм» передбачає певний процес: перехід на російські стандарти освіти; заміна навчальних матеріалів на російськомовні; перепідготовка і заміна педагогічних кадрів, які лояльні до нової влади або які були виселені з території Російської Федерації; українознавчі предмети не входять до історії української літератури; обмеження щодо вивчення мови [7].

Найважливішою частиною перевиховання наших дітей є навчання. Отже, з історії написано спеціальні пропагандистські шкільні підручники, в яких російське викривлене та брехливе бачення використовується для переписування історичних подій. Перше, що зробила російська армія на окупованих нею територіях, – вивезла українську літературу. Найчастіше забороняється та вилучається література про Голодомор в Україні, українські революції, АТО/ООС, підручники, методичні матеріали, довідники з історії України, художня література видатних українських письменників і поетів. Існує також список заборонених імен, серед видатних історичних постатей України яких є Степан Бандера та Симон Петлюра. У кількох містах України є випадки вилучення книги «Справа Василя Стуса» [7]. Діти, які проживають на окупованих територіях, не можуть дистанційно навчатися за українською програмою через заходи окупаційної влади. У батьків проводять обшуки та перевіряють техніку, щоб перевірити, чи не навчаються їхні діти дистанційно в українській школі. Батькам погрожують штрафом, якщо вони не переведуть дітей до російської школи. Викрадених українських дітей змушують відвідувати «мовні курси» для вивчення російської мови, оскільки вони не володіють нею на достатньому рівні, і їм взагалі забороняють користуватися українською мовою. Усе це є частиною політики лінгвоциду. Крім того, на тимчасово окупованих територіях окупанти створюють регіональні осередки «ООН», щоб налаштувати українських дітей проти рідної країни та підготувати їх до вступу в російські добровольчі батальйони. Дітей, які

вступають до лав «молодших солдатів», змушують носити військову форму та берети. Їх вчать користуватися зброєю, а предмет «Патріотичне виховання» є обов'язковим для вивчення дітьми в школах.

Непоодинокі випадки, коли країна-терорист організовує військові збори для дітей, які перебувають у слідчих ізоляторах. Там вони проходять бойову та тактико-вогневу підготовку. Чи можна вважати дії російської федерації формою примусової служби в російській армії – питання риторичне, але є факт, що дітей використовують у своїх збройних інтересах. Усе це негативно впливає на свідомість дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії росії. Російська Федерація винна у військовому злочині через мілітаризацію освіти на тимчасово окупованих територіях. Попри те, що на тимчасово окупованих територіях росіяни здійснюють освітній процес за своїми стандартами, ми розуміємо, що це тимчасово, і продовжуємо боротися за те, щоб наші громадяни з окупованих територій мали право на українську освіту [14].

Програму патріотичного виховання в російській федерації посилює влада. У 2024 році на такі цілі вона виділить у 10 разів більше коштів, ніж у довоєнні роки. Експертне середовище стурбоване тим, що наративи, які насаджуються серед молоді в Росії, спрямовані на формування нових поколінь російських військових і виборців, лояльних президенту росії Володимиру Путіну та його режиму. Як це вплине на дітей на анексованій території Росії, і чи є можливість захистити їх від токсичної освіти? [7-9]. Це питання потребує розв'язання. Освітня політика торкнеться жителів окупованих і анексованих Росією територій України. Інтенсивність «патріотичного виховання» розрахована на покоління жителів окупованих південних і східних регіонів України. Як повідомляє російське видання «РБК», у поданому до Держдуми РФ проєкті держбюджету зазначено, що на патріотичне виховання громадян буде виділено 45,85 млрд рублів [12, с. 88]. У законопроєкті йдеться, що кошти хочуть розподілити між молодіжними рухами та громадськими організаціями. «Руху перших» виділять майже 17 млрд рублів. Всеросійський конкурс для дітей і підлітків «Велика зміна» отримає 270 млн руб., а програма початкової школи «Орли Росії» – 136,2 млн руб. Правозахисники стверджують, що проєкти сприяють залученню російських і кримських дітей до прокремлівської ідеології. Загалом, під час повномасштабного російського вторгнення в Україну видатки на патріотичне виховання громадян у Росії значно зросли [1-2]. Надалі наслідки повного панування РФ над освітнім процесом будуть більш серйозними для кожного українця, починаючи з малолітнього віку, і якщо це не зупи-

нити в найближчий час, ми отримаємо повне й тотальне російське нав'язане свідоме суспільство із всіма принципами та методиками російської експансії.

У таблицях 1–6 надано детальний огляд загроз та потенційних наслідків мілітаризації освіти в Росії, що допоможе краще зрозуміти і проаналізувати цю проблему з різних аспектів. Перша таблиця ілюструє введення нових предметів у шкільну програму Російської Федерації, таких як «Основи національної безпеки та захисту Батьківщини» та «Военно-патріотичне виховання». Ці предмети були розроблені для підготовки молоді до можливих загроз зовнішньої безпеки та формування патріотичних цінностей [6, 14, 18]. Вони включають елементи військової підготовки, відвідування військових баз і парадів, що спрямоване на підвищення рівня військової обізнаності серед учнів. Незважаючи на позитивні наміри, такі зміни можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Наприклад, вони можуть сприяти зміцненню патріотизму та готовності захищати країну, але водночас можуть спричинити збільшення рівня агресивності та стресу серед дітей. Важливо також враховувати можливість зниження уваги до гуманітарних і наукових дисциплін, що є основою всебічного розвитку здобувачів освіти.

Таблиця 2 акцентує увагу на загрозах, пов'язаних із мілітаризацією освітнього процесу. Однією з ключових загроз є психологічний вплив на дітей. Психологічний стрес, агресивність, підвищення рівня тривожності та страху можуть виникнути через постійну увагу до військових тем. Відведення ресурсів на військову підготовку також є суттєвою проблемою, оскільки це може призвести до зменшення інвестицій в освіту та

соціальні програми. У довгостроковій перспективі це може негативно вплинути на якість освіти та соціальний захист молоді.

У таблиці 3 розглядаються наслідки для психічного здоров'я дітей та підлітків, пов'язані з введенням військово-патріотичного виховання в шкільну програму. Психологічний стрес, зростання рівня депресії та тривожності є потенційними проблемами, з якими можуть зіткнутися учні. Такі наслідки можуть також вплинути на академічні досягнення, оскільки діти, які відчують дискомфорт, можуть знижувати свою успішність у навчанні. Важливо, щоб педагоги та батьки були обізнані про ці ризики та знаходили способи їх мінімізації.

Таблиця 4 аналізує економічні наслідки мілітаризації освіти. Одним із ключових наслідків є втрати ресурсів. Інвестиції, які могли б бути спрямовані на розвиток освітніх та соціальних програм, перенаправляються на військову підготовку. Це обмежує можливості для економічного розвитку та покращення якості життя громадян [14, 18, 16]. Також це може призвести до зниження фінансування інших важливих сфер, таких як охорона здоров'я та соціальний захист.

У таблиці 5 розглядаються наслідки для міжнародних відносин, що можуть виникнути через введення військових елементів у шкільну освітню програму. Міжнародна критика та обурення з боку інших країн можуть призвести до погіршення дипломатичних відносин та ізоляції Росії на міжнародній арені. Це, у свою чергу, може вплинути на економічне співробітництво, політичні альянси та загальний міжнародний престиж країни. Важливо враховувати ці аспекти при прийнятті рішень щодо змін у шкільній програмі.

Таблиця 1

Введення нових предметів у шкільну програму рф

Предмет	Опис
Основи національної безпеки та захисту Батьківщини	Предмет, який включає елементи військової підготовки та військово-патріотичного виховання. Введений для підготовки молоді до можливих загроз зовнішньої безпеки.
Военно-патріотичне виховання	Додаткові курси та програми, спрямовані на формування військово-патріотичних цінностей серед учнів. Включають відвідування військових баз та військових парадів.

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі джерел [5, 10, 14]

Таблиця 2

Загрози мілітаризації освітнього процесу

Загроза	Опис
Психологічний вплив на дітей	Збільшення ризику психічних проблем серед дітей та підлітків, як-от агресивність, тривога, посилення страху
Відведення ресурсів	Зменшення інвестицій в освіту та соціальні програми через зростання видатків на військову підготовку

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі [14, 18]

Таблиця 3

Наслідки для психічного здоров'я дітей та підлітків

Наслідок	Опис
Психологічний стрес	Збільшення ризику виникнення психологічних проблем, як-от депресія і тривога, внаслідок військово-патріотичного виховання
Вплив на академічні досягнення	Зниження успішності в навчанні через психологічний дискомфорт та відволікання від основних предметів

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі [3, 10]

Таблиця 4

Економічні наслідки мілітаризації освіти

Наслідок	Опис
Втрати ресурсів	Витрати, які можуть бути спрямовані на військову підготовку, що обмежують можливості для економічного розвитку та соціальних програм

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі [14, 18, 16]

Таблиця 5

Міжнародна реакція та наслідки для міжнародних відносин

Наслідок	Опис
Міжнародна критика	Обурення та критика з боку міжнародної спільноти щодо введення військових елементів у шкільну освітню програму
Вплив на дипломатичні відносини	Можливе загострення міжнародних відносин та відчуття загрози з боку країн, що стикаються з Росією

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі джерел [3; 18-20]

Таблиця 6 підсумовує загрози та наслідки мілітаризації освітнього процесу в Російській Федерації. Психологічний вплив на дітей, втрата цінностей освіти, відведення ресурсів та міжнародна критика є основними аспектами, які потребують уваги. Введення військових елементів у навчальну програму може спричинити зростання агресивності та тривоги серед дітей, зниження акценту на гуманітарні та наукові дисципліни, а також призвести до погіршення міжнародних відносин. Для того щоб мінімізувати ці ризики, необхідно ретельно планувати та впроваджувати нові предмети, враховуючи всі можливі наслідки та реакції з боку суспільства та міжнародної спільноти.

Введення нових предметів у шкільну програму РФ, таких як «Основи національної безпеки та захисту Батьківщини» і «Военно-патріотичне виховання», спрямоване на підготовку молоді до можливих зовнішніх загроз і формування патріотичних цінностей. Однак, як свідчать представлені таблиці, такі нововведення несуть низку потенційних загроз і наслідків. Психологічний вплив на дітей може бути значним: підвищується ризик агресивності, тривожності, депресії та інших психічних проблем. Це, в свою чергу, може негативно вплинути на академічні досягнення учнів, оскільки психологічний дискомфорт відволікає від навчання. Додатково, збільшення видатків на військову підготовку може призвести до зменшення інвестицій у традиційні освітні та

соціальні програми, що може погіршити якість освіти та соціального захисту дітей. Втрата фокусу на гуманітарних та наукових дисциплінах також є серйозною проблемою, оскільки вони є основою всебічного розвитку учнів. Міжнародна реакція на такі зміни може бути негативною, що призведе до критики та погіршення дипломатичних відносин з іншими країнами. Це може мати далекосяжні наслідки для міжнародного співробітництва, політичних альянсів та економічного розвитку. Отже, незважаючи на позитивні наміри, введення таких предметів потребує ретельного планування та врахування всіх можливих наслідків, щоб забезпечити збалансований і всебічний розвиток молоді.

Висновки. Воєнізація освітнього процесу в Росії має значні загрози та негативні наслідки для молоді та суспільства загалом. Для мінімізації цих наслідків необхідно розробити стратегії балансування між військовою підготовкою та загальноосвітніми дисциплінами. Введення військових елементів у шкільні програми, як-от предмети «Основи національної безпеки та захисту Батьківщини» та інші військово-патріотичні курси, може вплинути на розвиток дітей та підлітків як фізично, так і психологічно. Однією з головних загроз є психологічний вплив на молоддь. Введення військових цінностей може призвести до збільшення рівня агресивності серед учнів, підвищення рівня тривоги та страху. Це особливо акту-

Загрози та наслідки мілітаризації освітнього процесу в РФ

Аспект	Загроза / Наслідок	Опис
Психологічний вплив на дітей	Збільшення агресивності та тривоги	Введення військових елементів у навчальну програму може спричинити зростання рівня агресивності серед дітей та підлітків. Також може збільшити рівень тривоги та страху серед молоді, яка ще не готова адекватно сприймати такі теми
Втрата цінностей освіти	Зменшення акценту на гуманітарні та наукові дисципліни	Заміщення часу, що приділяється військово-патріотичному вихованню, може призвести до зменшення фокусу на важливі гуманітарні та наукові предмети, що є основою всебічного розвитку учнів
Відведення ресурсів	Зниження інвестицій в освіту та соціальні програми	Збільшення витрат на військову підготовку може відбирати ресурси, які могли би бути використані для покращення якості освіти, охорони здоров'я та соціального захисту молоді
Міжнародна критика та вплив	Погіршення міжнародних відносин та ізоляція	Міжнародна спільнота може реагувати на мілітаризацію освіти в РФ негативно, що може призвести до погіршення міжнародних відносин та ізоляції країни. Це може мати вплив на економічне співробітництво, політичні альянси та загальний міжнародний престиж

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі [1-9]

ально в контексті молодих людей, які ще не готові адекватно сприймати військові теми. Це може спровокувати соціальні конфлікти та загострити суспільну напругу. Зменшення акценту на гуманітарні та наукові дисципліни на користь військово-патріотичного виховання може призвести до втрати цінностей освіти, необхідних для розвитку критичного мислення та соціальної адаптації здобувачів освіти. Економічні наслідки включають зниження інвестицій у загальноосвітні програми та інші соціальні сфери через великі витрати на військову підготовку. Міжнародна реакція на воєнізацію освіти може призвести до погіршення міжнародних відносин та ізоляції країни через

негативну реакцію міжнародного співтовариства. Для мінімізації цих наслідків важливо розробити стратегії, які забезпечать баланс між військовою підготовкою та загальноосвітніми дисциплінами. Це включає збереження гуманітарного компонента освіти, інвестиції в розвиток освітніх програм та соціальних сфер, а також підтримку конструктивного міжнародного діалогу. Перспективи подальших досліджень включають детальний аналіз довгострокових наслідків воєнізації освіти та розроблення рекомендацій для політиків і освітян, спрямованих на збереження миру, розвиток освіти та підтримку громадської гармонії в сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Україні у XX столітті крізь призму джерелознавства : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Л. Д. Березівська ; НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 251 с.
2. Бех І. Д., Канишевська Л. В., Малиношевський Р. В. Стратегія військово-патріотичного виховання дітей та молоді в системі освіти України: реалії та орієнтовні позиції. *Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*. 2023. Т. 5, № 2. С. 1–7. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5202> (дата звернення: 25.07.2024).
3. Британська розвідка повідомила деталі військової підготовки у школах РФ. *Суспільне | Новини*. URL: <https://suspilne.media/368912-trenuvanna-zi-sturmovimi-gvintivkami-britanska-rozvidka-povidomila-detali-vijskovoi-pidgotovki-u-skolah-rf/> (дата звернення: 25.07.2024).
4. Верголяс М., Верголяс О., Брантова О. Освіта і наука України в умовах воєнного стану. *Actual Problems in the System of Education: General Secondary Education Institution – Pre-University Training – Higher Education Institution*. 2023. № 3. С. 201–208. URL: <https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.17697> (дата звернення: 25.07.2024).
5. Воробйова А. Патріотичне виховання України та РФ: в чому різниця – Альменда. *Альменда*. URL: <https://almenda.org/patriotychne-vykhovannya-ukrayiny-ta-rf-v-chomu-riznytsya/> (дата звернення: 25.07.2024).
6. Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього : матеріали міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 7–8 черв. 2022 р.) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ : ННІ ПУДС КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. 467 с.
7. Дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014–2019 рр.)» – Українська Гельсінська спілка з прав людини. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org>.

ua/publications/doslidzhennia-osvitnie-pole-na-tymchasovo-okupovanykh-terytoriiakh-ukrainy-2014-2019-rr/ (дата звернення: 25.07.2024).

8. Злочинний освітній процес: як окупанти мілітаризують та спотворюють освіту на ТОТ?. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/568426_zlochinniy_osvitniy_protse_yak.html (дата звернення: 25.07.2024).

9. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.

10. Матяш Т. Росія повертає військову підготовку в шкільну програму і все більше нагадує СРСР, – британська розвідка. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/world/2023/01/29/544086_rosiya_povertaie_viyskovu_pidgotovku.html (дата звернення: 25.07.2024).

11. Освіта з урахуванням конфлікту: концепт та підходи. URL: https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/2-inee_project_chutlyva-osvita2.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

12. Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія : монографія / за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, В. Огнев'юка, С. Сисоєвої. К. : ТОВ "Видавниче підприємство "ЕДЕЛЬВЕЙС", 2013. 460 с.

13. Політичні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання: матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 26 трав. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника, Л. М. Шипілової. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. 54 с.

14. Росія зробила черговий крок до тотальної мілітаризації освіти. *ГЛАВКОМ*. URL: <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/rosija-zrobila-cherhovij-krok-do-totalnoji-militarizatsiji-osviti-984484.html> (дата звернення: 25.07.2024).

15. Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп. / С. І. Здіюрук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіюрука. К. : НІСД, 2014. 80 с.

16. Фінансування молодіжної політики в Росії через призму війни з Україною – Альменда. *Альменда*. URL: <https://almenda.org/finansuvannya-molodizhnoi-politiki-v-rosii/> (дата звернення: 25.07.2024).

17. Як Росія використовує освіту проти українських дітей і що з цим робити Україні?. *Альменда*. URL: <https://almenda.org/yak-rosiya-vikoristovuye-osvitu-proti-ukrainskix-ditej-i-shho-z-cim-robiti-ukraini/> (дата звернення: 25.07.2024).

18. AlliGee. The militarization of Russian education: Nurturing patriotism or infringing on critical thinking?. *Medium*. 2023. URL: <https://medium.com/@alligee/the-militarization-of-russian-education-nurturing-patriotism-or-infringing-on-critical-thinking-e5c5a4d56991> (date of application: July 25, 2024)

19. Russia is Breeding for War Through Youth (Para-)Militarization. *The Jamestown Foundation*. URL: <https://jamestown.org/program/russia-is-breeding-for-war-through-youth-para-militarization/> (date of access: 25.07.2024).

20. Time C. 'Readiness For Service': Russia's Schools Continue Marching Toward Militarization. *RadioFreeEurope/RadioLiberty*. URL: <https://www.rferl.org/a/russia-schools-militarization-service-war-ukraine-putin/32500453.html> (date of access: 25.07.2024).